

מכל הספרים על החת"ס שחוברו מאז ועד עתה, אין אחד שיוכל להתחרות ב'חוט המשולש' בפופולאריות ובמעמד הסמכותי שקנה לעצמו. ארבע סיבות לכך:

- א. בספר זה נקבצו מרבית הידיעות החשובות על החת"ס וקורות חייו.
- ב. מחבר הספר הוא בנו של ה'כתב סופר', ורווחת ההנחה שהידיעות הכלולות בו הגיעו אליו ממקור ראשון.
- ג. הספרים על החת"ס שנכתבו אחריו נופלים בערכם ממנו.
- ד. הוא מכיל גם את תולדותיהם של רבי עקיבא איגר וה'כתב סופר'.

ברם, 'חוט המשולש' אינו התיאור הראשון של תולדות החת"ס. קדמו לו כמה ביוגרפיות, ומהחומר שסיפקו הללו טווה רבי שלמה סופר את 'חוט המשולש' שלו.¹ יתרונו על הכותבים שקדמוהו הוא בהרחבת היריעה, פירסום ידיעות נוספות ובהבאת מסמכים ואיגרות חדשות. 'חוט המשולש' מכיל גם הרבה פרטים שלקוחים, בלי לציין את מקורם, מפירסומים קודמים אשר אבד זכרם. בהקדמתו הסתפק בציון כללי כי "רוב ככל הדברים שמעתי מן מגידי אמת מפיהם ומפי כתבים הרבה אשר תחת ידי מגדולי ישראל אשר האירו פני תבל בימי זקני".² בדברים אלה רמז לאוצר המכתבים שברשותו, ששרד מהתכתבות של גדולי ישראל עם החת"ס, וששימשו את רבי שלמה סופר לבנין ספרו החשוב 'איגרות סופרים', הכולל מספר רב של איגרות החת"ס וגדולי משפחתו. לאיגרות יקרות ערך אלה, אותן ערך לדפוס בערוב ימיו, הוסיף הערות והארות מרובות והביא בהן מסורות שונות הקשורות לנידון בהן. 'חוט המשולש' ו'איגרות סופרים' גם יחד, הציבו את רבי שלמה סופר כנושא מורשת החת"ס ממדרגה ראשונה.

היות ובספרו 'חוט המשולש' שאב הרבה מהביוגרפיות שכתבו קודמיו, הרי שחשיבותם בתור מקור ראשוני עולה על שלו. אולם אותם פרטים להם הקדים מילים כגון: "סיפר לי אבא מאור הגולה זצ"ל", "סיפר לי דודי הגאון קדוש ה' מהרש"ס זצ"ל", "שמעתי..."³, "שמעתי בשם רב גדול אחד זצ"ל", הם פרטים שהוא הראשון שהביאם לידיעת הרבים ופירסמם בדפוס. מה שאין לו דברי מבוא כאלה, לקוח במידה רבה מהמקורות בספר שלפנינו, לעתים בשינוי סגנון והטעמה.

זכה 'חוט המשולש' ונתחבב ביותר על דורשי תולדותיהם של מרנן החת"ס, רעק"א ובניהם אחריהם, והתקבל בעיני רבים כמקור האמין ביותר בנושא זה,³

¹ אף שם הספר 'חוט המשולש', לקוח מן המשפט האחרון בחיבורו של ר"ל לאנדסברג, 'אלה תולדות', שנדפס להלן (עמ' 158).

² הקדמת ר"ש סופר למהדורה הראשונה של חוט המשולש, פאקש תרמ"ז.

³ ראה למשל שו"ת שרידי אש, ח"ג, סי' קכ"ט, ד"ה עניין אחד. גם החזו"א העריך את עבודתו, כפי שמובא במעשה איש, ח"ב, בני ברק תשנ"ט, עמ' טו.

עד שאין בודקים אחריו, כדרך שאמרו: ⁴ "אין בודקין לא מן המזבח ולמעלה ולא מן הדוכן ולמעלה".

רבי שלמה סופר-שרייבר נולד בשנת תרי"ג, היינו שלוש עשרה שנים אחר הסתלקות החת"ס. הוא העיד על עצמו כי נרתע קמעה מכתיבת תולדות החת"ס מחמת כי "לא זכיתי להכיר את קדוש זקניי זצ"ל פנים אל פנים – וכי אומרים למי שלא ראה את החידוש שיבוא ויעיד?". כלומר לנגד עיניו עמד מאמרו של רבי אליעזר: "אין אומרים למי שלא ראה את החדש: 'בא ויעיד', אלא למי שראהו". ⁵ בהמשך דבריו התאונן כי "לא איש פנוי מעבודה אנכי... ודבר נכבד כזה צריך מיתון וישוב הדעת... לעשות דבר שלם, בכל זאת... אנסה לקרב אל המלאכה עם המעט אשר לפני... ואקוה כי נחת ינחת הקורא בו, כי על פי הרוב יש בהדברים ענין מוסרי ויראת שמים ותועלת אמיתי". ⁶ נימת דברים זו כאילו אומרת: גם אם אין כל הדברים מדויקים לגמרי, הריהם מכילים את עיקרי הידיעות ומסוגלים הם לגרום קורת רוח ולהשפיע טובה רוחנית על קוראיהם. כדרכה של תורה וכדרכם של לומדי תורה לא חסרו הצעות תיקון לספר זה. חוסר נחת עורר דבר התורה הבא שנמצא ב'חוט המשולש' בשמו של החת"ס:

מרגלא בפומיה, כי נס חנוכה לא נזכר כלל במשנה. ואמר טעמו, כי רבינו הקדוש מסדר המשנה היה מזרע דוד המלך ע"ה, ונס חנוכה נעשה על ידי בית חשמונאים שתפסו המלוכה ולא היו מזרע דוד, וזה הרע לרבינו הקדוש, ובכתבו המשנה על פי רוח הקודש נשמת הנס מחיבורו. ⁷

דברים אלה עוררו תמיהה. היו שהעירו "שיש בענין זה ח"ו חילול השם לאמור על רבינו הקדוש [מסדר המשנה], שבעבור כבודו וכבוד בית אבותיו יסתיר לפרסם הנס". ⁸

האם יצאו דברים אלה מפי החת"ס? בחידושו על הש"ס כתב החת"ס כי נס חנוכה לא נזכר במשנה, בדומה להלכות ידועות אחרות שהיו ברורות לעם כולו והזכרתן היתה מיותרת, כמו עצם מצות תפילין או ציצית. מצוות אלה נזכרות רק כאשר התעורר דיון לגבי פרט מסוים הקשור בהן: "בשום מקום במשנה לא נזכר שיניח אדם תפילין, ושבגד של ד' כנפות חייב ציצית, אלא [נזכר]: 'תפלה של ראש אינו מעכב של יד ותכלת אינו מעכב לבן', ⁹ ולא תנן: 'חייב אדם להדליק

⁴ קידושין עו ע"א.

⁵ נדה ז ע"ב.

⁶ הקדמת ר"ש סופר הני"ל.

⁷ חוט המשולש, עמ' קמה.

⁸ שו"ת מהריא"ץ, או"ח, סי' ע"ח. וכן תמה רי"ד זינגר, זיו המנהגים, בני ברק תשנ"ה, עמ' רנה.

⁹ מנחות פ"ד מ"א: "התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת; תפלה של יד אינה מעכבת של ראש ושל ראש אינה מעכבת של יד".

נר חנוכה', אלא: 'גץ שיוצא, ר"י אומר בנר חנוכה פטור'.¹⁰ ונר חנוכה גופא היכי הוזכר במשנה? אלא רגילים היו בכך ולא הזכיר. הכי נמי לשונות הללו".¹¹ מכאן שהשקפתו הבסיסית של החת"ס היתה שאי הזכרת חנוכה במשנה אין לה שום סיבה חיצונית, ודאי שלא אישית ומשפחתית, אלא פשוט לא היה צורך בה. ברם, לא נראה שבעל 'חוט המשולש' בדה מלבו את הסברו בשם החת"ס. לפיכך הציע רבי יהושע אהרן צבי שוסבורג תיקון לשמועה ההיא: "ודאי לא היה כוונת מרן חת"ס דרבינו הקדוש לא הזכיר נס חנוכה במשנה משום כבודו או כבוד בית אבותיו, אלא אדרבה, דכוונת מרן ז"ל, דגם זה עשה רבינו הקדוש לשם שמים, כמו דכל מעשיו היו לשם שמים. כלומר, מאחר דחשמונאים דעל ידיהם נעשה הנס והמה על ידי זה עשו שתפסו המלוכה מזרע דוד, ולהכי לא הזכירם במשנה, ולא מחמת כבודו וכבוד בית אבותיו".¹²

כלומר השמועה ששמע בעל 'חוט המשולש' לא נמסרה לו בדקדוק. החת"ס ודאי התכוון להיפוכם של דברים, שלא כבוד אבותיו של רבי יהודה הנשיא הביאו להשמיט את ענין חנוכה, אלא רק כוונות טהורות של אי הזכרת הנס שנעשה על ידי האישים שתפסו את המלוכה שלא כדין.

ביקורת מסוג אחר על המופיע בספרי רבי שלמה סופר מברגסאס בעל 'חוט המשולש' מתח רבי שלמה זלמן עהרענרייך אב"ד שאמלוי: "תמיהני על הה"ג מבערעגסאס ז"ל המחבר ספר 'איגרות סופרים' וחשב שם כל גדולי תלמידי החת"ס,¹³ והשמיט שם את שם זקניו [בעל 'קול אריה'], אשר היה רב אב"ד בעיר בערגעגסאז עשרים שנה, ואין לתלות שהיה מחמת שכחה והעלם, כיון שהיה בעירו והיה מפורסם בשמו 'הגאון מבערגעגסאז' בכל העולם, וידעו הכל כי היה תלמיד החת"ס, ואיך נעלם ממנו מה שכתב אביו הגאון ה'כתב סופר' זצוק"ל,¹⁴ שיצק מים על ידי אביו החת"ס? וכפי הנראה היה זה בכוון...".¹⁵

נשמעו עוד תלונות על השמטות מכוונות מסוג זה שנעשו כביכול משיקולים אידיאולוגיים או אישיים.¹⁶ אין דרך להוכיח את צדקת הטענות, ורק בוחן לבבות יודע מה היו שיקוליו האמיתיים של המחבר.

הרצון לראות בכבודם המלא של גדולי ישראל, והדאגה שמא אחד מהם 'נכזה בחופתו של חברו',¹⁷ הולידו טענות נוספות. סיפור בספרו 'איגרות סופרים' מפי

¹⁰ בבא קמא פ"ו מ"ו: "גץ שיצא מתחת הפטיש והזיק, חייב. גמל שהיה טעון פשתן ועבר ברשות הרבים, ונכנס פשתנו לתוך החנות ודלקו בנרו של חנוני והדליק את הבירה, בעל הגמל חייב. הניח חנוני נרו מבחוץ החנוני חייב. רבי יהודה אומר: **בנר חנוכה פטור**".

¹¹ חידושי חת"ס עמ"ס גטין דף ע"א, ד"ה כנסי.

¹² שו"ת מהריא"ץ, או"ח, סי' ע"ח. ועיין עוד בענין זה באוצרות הסופר, קובץ י', תשרי תש"ס, עמ' צה-צו; אוצרות הסופר, קובץ י"ב, תשרי תשס"ב, עמ' קלד; קובץ בית אהרן וישראל, גליון קד, כסלו-טבת תשס"ג, עמ' קלו-קלח.

¹³ איגרות סופרים, כתבי רמ"ס, סי' ע"ז.

¹⁴ שו"ת כתב סופר, אה"ע, סי' צ"ה.

¹⁵ הסכמתו לספר זכרון משה, גרוסווארדיין תרח"צ, עמ' 5.

¹⁶ נ' בן מנחם, בשערי ספר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 113.

גדולי הרבנים בפולין על התפעלותו של רבי חיים מוואלוז'ין ממהירות תשובה אחת שהשיב לו רבי עקיבא איגר, עד כדי התבטאות שהיה גדול מרבו הגר"א,¹⁸ עוררה ביקורת גלויה ונוקבת: "הסיפור ההוא צמח על יסוד בורות מוחלטת במשנת הגר"א ובהליכות בית מדרשו... מפי אחד מגדולי הפוסקים בדורנו שמענו דברי ביטול וזלזול בסיפור זה כמוכחש מעיקרו וכמשונה מצד עצמו, ולדבריו הריהו מגמתי בעליל. זאת התגובה היתה רווחת - שמענו - בפי שאר גאוני הדורות שנודעו מסיפור זה. ואף מגדול אחד מגדולי הגאונים בזמננו שמענו, שביטל השמועה מכל וכל והפטיר: 'אסור לחזור על זה'".¹⁹

את הטענות הקשות ביותר על 'איגרות סופרים' השמיע רבי חיים אלעזר שפירא ממונקאטש בעל 'מנחת אלעזר', שנטה להאמין כי נשתרבבו בו בדיות ומסמכים מזויפים. טענתו הראשונה על זיופים מתייחסת לפרשת ד"ר אפרים משה פינר, שקיבל את הסכמת החת"ס לתרגם את הש"ס לגרמנית, ולבסוף חזר בו החת"ס מסיבות אחדות. פרשה זו נסקרה על ידי רבי שלמה סופר בשולי מכתב בעניינה מאת רבי צבי הירשל להרן אל החת"ס.²⁰ האדמו"ר ממונקאטש שלל את הפירסום הזה מכל וכל: "ראיתי נדפס ספר מצוירים ומכתבים בשם 'איגרות סופרים', וכתב שם... ממעשה דהסכמת החת"ס וגם חזרתו על דבר העתקת הש"ס לשונם בגופן שלהן באשכנזית מהדקטר פיננער, וכיוצא מכתבים אשר אסור להאמינם ומצוה לומר כי המה מזוייפות מהמו"ל ודעימיה, ושלא להוציא לעז ח"ו על שרי התורה הגאונים הקדושים הנ"ל בדברים אשר כיסן עתיק יומין בעתיקת הזמן העבר כבר זמן זמנים טובא ולא שמעו לא בהכרזה ולא בחזרה כלל, והרי זה מדרך המתחדשים לספר אחרי מטתן של תלמידי חכמים רבותינו ז"ל ולעשות משגגתם יש מאין".²¹

לאמתו של דבר נקי הוא רבי שלמה סופר מהאשמה זו של זיוף. לא זו בלבד שמהר"ם שיק, תלמידו הגדול של החת"ס, העיד על עצם העובדה שהחת"ס חזר בו מדעתו הקודמת, אלא אף הראה לחכמי דורו כי יש בחזרתו הפומבית אות כבוד לחת"ס ויש ללמוד ממנה לקח: "כבר מצינו", כתב מהר"ם שיק, "לגדולי חכמינו ז"ל שאמרו: 'דברים שאמרנו טעות הן בדינו',²² וישגה יצא מלפני השליט²³ וכדומה. ואני ידעתי פעם הטעה אחד את מרן הגאון זצ"ל ליתן לו הסכמה, ואחר כך נודע לו שהיתה שגגה בזה, וביקש ברבים 'חנוני חנוני על השגגה שיצא ממני'".²⁴ ועוד כתב מהר"ם שיק: "ידעתי שמרן הגאון בעל חת"ס

¹⁷ עי' בבא בתרא עה ע"א ומהרש"א שם ד"ה עשן בחופה.

¹⁸ איגרות סופרים, וויען-בודאפשט תרפ"ח, כתבי רעק"א, עמ' 18.

¹⁹ ר"ד אליאד, אבי הישיבות, ירושלים תשנ"א, ח"ב, עמ' 569.

²⁰ איגרות סופרים, כתבי רמ"ס, סי' ס"ט. ועוד הרחיב בענינה בחוט המשולש, עמ' קכד-קכה.

²¹ נימוקי אורח חיים, סי' רמ"ג.

²² שבת סג ע"ב, ועוד.

²³ מועד קטן יח ע"א, ועוד.

²⁴ שו"ת מהר"ם שיק, או"ח, סי' ש"ו.

זצ"ל נתן הסכמה לאיש אחד שהטעה אותו במכתבים, ואחר שנודע לו כי שגגה יצאה מידו פרסם ברבים ובכתב וביקש: 'חנוני חנוני'.²⁵ עדות כפולה זו של מהר"ם שיק מתייחסת לפרשה זו של ד"ר פינר, כפי שידוע לבקיאיים בתולדות החת"ס וכפי שפירסם רבי יוסף נפתלי שטרן.²⁶ כרוז החזרה של החת"ס מתמיכתו בפינר, המתחיל במילים 'חנוני חנוני', נדפס בעת ההיא בעיר האמבורג, וחזר ונדפס בימינו פעמים אחדות, והמסמך הקיים מסיר לחלוטין את חשד הזיוף מבעל 'חוט המשולש'.²⁷

טענת זיוף נוספת העלה האדמו"ר ממונקאטש נגד 'איגרות סופרים': "ועוד בין המכתבים הציגו מכתב הגה"ק בעל חת"ס זי"ע להגה"ק מקאלוב זי"ע, אשר היה מפורסם ועד היום מוחזק באמת מפי רבותינו ואבותינו זי"ע לבעל רוח הקודש נורא ומדרגות נפלאות בתורתו ועבודתו ובהצנע לכת בסתר ובגלוי, לימד דעת את גדולי החסידים תלמידי חכמים מובהקים ומקובלים... ועתה בא המו"ל הנ"ל (או חתנו) בחוצפת לשונו להדפיס בזה הלשון: ²⁸ 'מכתב תוכחה לרב מפורסם שרצה לעגן אשה אחת נגד ההיתר מכמה גאונים'. עכ"ל. תאחזמו רעד לכל איש ירא אלקים המאמין בקדושת אמתיות רבינו הבעש"ט זי"ע וקדושת תלמידיו ותלמידי תלמידיו, אשר הגה"ק הקדוש מקאלוב בתוכם הוא, וכתב שכתבו לו מכתב תוכחה (כמו לעברין ר"ל)... וגם בגוף המכתב כתב לו [החת"ס]: 'שלא יהיה כעומד על דעתו אהבת הנצוח או לנקום נקם לא משנת חסידים היא' וכו', ועוד שם דברי בוז וחזדודין. רחמנא ליצלן מהאי דעתא להאמין שיצא כזה מהגאון חת"ס כנ"ל לכתוב נוסח כזה לרב גדול וקדוש... אלא ודאי מחוורתא כדאמרן מעיקרא, כי רובי המכתבים האלו מזוייפים".²⁹ האשמה חמורה כזו על ספרי רבי שלמה סופר עוררה בזמנו פליאה.³⁰ כיום התברר סופית שהמכתב אל האדמו"ר מקאליב הוא אמתי לחלוטין, וקיים בשלמותו בקובץ כתב יד של החת"ס מעיזבון בעל 'דעת סופר'.³¹ ביקורת אחרת שנמתחה על אמינות המסמכים שבי'איגרות סופרים' אף היא לא הוכחה כצודקת. בתשובה הלכתית המופיעה ב'איגרות סופרים',³² מבואר שהמתפלל תפילת שמונה עשרה יחד עם החזן החוזר על התפילה הרי זו תפילה

²⁵ שם, סי' ש"ז.

²⁶ הקדמת רי"י שטערן לחת"ס עה"ת, במדבר, עמ' ח, סוף הערה ד'.

²⁷ אצל רי"י גרינוואלד, אוצר נחמד, ניו יארק תש"ב, עמ' 82-83; לקוטי תשובות חת"ס, לונדון תשכ"ה, חלק המכתבים, סי' ל"ח; ררנ"י רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשכ"ה, עמ' רמו-רמז. ועתה ראה בארוכה: ירושתנו, ספר שלישי, ה'תשס"ט, עמ' שי-שלו.

²⁸ איגרות סופרים, כתבי רמ"ס, סי' מ'.

²⁹ נימוקי אורח חיים, סי' רמ"ג.

³⁰ עי' רי"י גרינוואלד, טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן, ניו יארק תש"ה, עמ' 172 הע' 24.

³¹ עי' שו"ת חת"ס החדשות, ירושלים תשמ"ט, ב'פתח דבר" מאת המו"ל, הערה 2; רמא"ז קינסטליכער, "רבי ברוך פרענקל מבית חלפון זצ"ל (ב)", צפונות, גליון טז, תמוז תשנ"ב, עמ' עט-פב.

³² כתבי רמ"ס, סי' י"ד. משם הועתקה לליקוטי תשובות חת"ס, לונדון תשכ"ה, סי' ג'.

בציבור. תוכן תשובה זו לא התקבל על דעתו של רבי משה פיינשטיין בעל 'איגרות משה', והוא הגיע למסקנה כי "תשובה זו הם דברים מוטעים, שלכן ברור שאין זה מדברי החתם סופר ואין לחוש לתשובה זו". בדחייתו זו לא השתמש במונח 'זיוף' ולא פשפש בטיבו של המהדיר, רק הביע את התרשמותו שתשובה כזו לא יכלה לצאת מתחת ידו של החת"ס ונשתרבה בצורה לא נכונה אל בין תשובותיו. בתחילת דבריו נקט בלשון זהירה עוד יותר וכתב כי לדעתו "כל דברים אלו הוא **לכאורה** דברי טעות".³³

לדעתו ההלכתית של ר"מ פיינשטיין נטו מקצת אחרונים,³⁴ ומאידך כמה וכמה פוסקים,³⁵ ביניהם גדולי ההלכה האחרונים, ה'משנה ברורה'³⁶ וה'חזון איש',³⁷ פסקו כעין אותה תשובה של החת"ס, שתפילה עם הש"ץ היא תפילה בציבור. ואכן קבע רבי שמואל וואזנר שליט"א בעל 'שבט הלוי' כי מה שסבר ר"מ פיינשטיין "שהם 'דברי טעות', והוסיף לכתוב 'שהם דברים מוטעים' וישאין זה מדברי הח"ס..." במחילת כבוד תורתו פליטת קולמוס הוא, וכל המכיר בסגנון התשובה יכיר מיד שהם דברי הח"ס עצמו".³⁸

יתירה מזו, בחידושי החת"ס על סוגיות, שאין עליהם שום חשש טעות או זיוף, נמצאו דברים דומים.³⁹ ולא עוד, אלא שבזמננו נדפסה תשובה זו של החת"ס מחדש על פי כתב יד של רבי יוסף בוימגארטן מווינה שרשום עליו: "העתקה מעצם הכתי"ק של רבינו החת"ס".⁴⁰

הוכחה לזיופים לא נמצאה מעולם. אולם יש שהבחינו בשיבושי העתקה ב'איגרות סופרים', ולדבריהם "בצילומי כתבי היד הבודדים שנדפסו בקובץ זה בצד העתקתם, יש זיהוי בלתי נכון של אותיות, מלים חסרות או שנוספו בידי העורך בלי שציין זאת".⁴¹ נתגלתה גם תופעה של עריכה בלתי מובנת, השמטות והצמדת חלקי מכתבים שונים למכתב אחד.⁴² מכתבי אישים ידועים, שצורת

³³ שו"ת אגרות משה, או"ח ח"ג, סי' ט'.

³⁴ עי' פרי מגדים, או"ח, אשל אברהם, סי' נ"ב ס"ק א'; שם, סי' ק"ט, אשל אברהם, ס"ק ד'.

³⁵ עי' שו"ת הרמ"ע מפאנו, סי' ק"ב שאלה ח'; אשל אברהם (בוטשאטש), סי' נ"ב ס"ק א';

שו"ת פרי תבואה, סי' ס"ח. ועיי' שו"ת באר יצחק (ספקטור), סי' כ'.

³⁶ עי' בית ברוך על חיי אדם, כלל י"ט ס"ק ל"ה בהערה, מעשה רב שהיה רגיל בכך ה'חפץ חיים' אפילו כשלא איחר לבית הכנסת, אלא שלא רצה שיחכו עליו.

³⁷ חזון איש, ה' תפילה, סי' י"ט אות ז'.

³⁸ הערת הגאון ר' שמואל הלוי וואזנר שליט"א, בנספחים לספרו של ר"מ פוקס, תפילה כהלכתה, ירושלים תשמ"ט, עמ' תקלו-תקלח.

³⁹ חתם סופר על סוגיות הש"ס, ירושלים תרנ"א, סי' כ"ז, דף מו טור ד'.

⁴⁰ לקוטי תשובות חת"ס, לונדון תשכ"ה, עמ' עח2/. העירני לכך ידידי הרה"ג רמא"ז קינסטליכער שליט"א.

⁴¹ ר"מ הילדסהיימר, 'רבי יהודה אסאד ורבי עזריאל הילדסהיימר', ספר הזכרון למורנו ורבנו הגאון מרן הרב יחיאל יעקב וינברג, ירושלים תש"ל, עמ' שב. השוה: רבי"ט טויסיג, תפארת בניס, ח"א, ירושלים תשמ"ט, עמ' תפד.

⁴² 'אגרת להגאון רבי יהודה אסאד זצ"ל, מוריה, גליון רטו-רטז, שבט תשנ"ג, עמ' נד-נו, על פי המכתב המקורי שברשות ש"ב הר"ר קלמן וועבער שליט"א ממנוסי.

כתיבתם וחתימתם היא בדרך כלל בעלת אופי מסויים ואילו ב'איגרות סופרים' דבריהם פורסמו באופן שעוררו שאלה אם הם במתכונת המדויקת של הכותבים.⁴³ ידידי הדגול הרמא"ז קינסטליכער שליט"א, מחבר הספר המצוין 'אישים בתשובות חתם סופר', קובע עמדה חד-משמעית בענין זה: "ניתן לומר, לאחר שאני עוסק בס"ד הרבה שנים בנושא זה, כי לא מצאתי בינתיים שום סמך או רמז כלשהו שיעיד ח"ו על זיוף איזשהו מכתב, אם כי יתכנו שינויים לא משמעותיים וכדומה בהעתקות, וכן השמטת מכתבים לגמרי, ואכמ"ל, כך שהרב מבערעגסאס אשר בארץ החיים הוא וכסאו נקי".⁴⁴

בעוד שהטענות נגד חיבוריו שנאמרו על פי סברא לא תמיד עמדו במבחן הביקורת, יש שהשיגו על בעל 'חוט המשולש' מכח ראיות חדשות. כה כתב, כי משנפטר רעק"א "אז שלח זקני בעל חת"ס זי"ע את נאמני הקהלה לכבד את בנו אבינו [ה'כתב סופר'] ז"ל שיספיד את זקינו בבית הכנסת הגדול. ואבינו זצ"ל כתב הספידא רבתא על זקינו ושלח הקונטרס לאביו, וכה דיבר: 'יראה אבי שפקודתו שמרה רוחי להספיד את זקני זצ"ל, אבל רק בכתב, ולעשות כן בעל פה בבית הכנסת הגדול לא אוכל בשום אופן, כי אינני ראוי לעמוד במקום קדוש, אבי, וכן לא יעשה'. והגם שהפציר בו, לא הסכים על הדבר ולא עשה כן".⁴⁵ כעבור שנתיים כשנפטר החת"ס, לדברי 'חוט המשולש', עמד ה'כתב סופר' והספידו הספד תמרורים, "ורוב הדברים היו מהספדו אשר כתב על זקינו הקדוש מה"ר עקיבא איגר זצ"ל ולא אמרו... ומוכן לזקינו היה מוכן לאביו".⁴⁶

בימינו הגיעו לדפוס הספדיו של ה'כתב סופר' על רעק"א⁴⁷ והחת"ס.⁴⁸ השוואת שני ההספדים הביאה את אחד המדפיסים "לפקפק על אמיתת שמועה זו" של בעל 'חוט המשולש', בטענה הצודקת שאין שום דמיון בין שני ההספדים שלפנינו.⁴⁹ למעשה התמיהה היא כבר על המקור שלו, מקור אמין ביותר, הוא רבי פייבל פלויט בעל 'ליקוטי חבר בן חיים', ששמע כן בעצמו מפי ה'כתב סופר', כדבריו: "וסיפר לי הגאון [ה'כתב סופר'] לאחר זמן, כי ההספד הזה היה מוכן אצלו ליאמר על זקינו הגאון רבי עקיבא איגר, כאשר צוה עליו רבינו אביו להספידו, אבל אחר זה באה השמועה כי הגאון רבי עקיבא גזר שלא להספידו, והיה [ה]מוכן לזקינו מוכן לאביו, בעוונותינו הרבים".⁵⁰ אכן, כבר נמצא מי

⁴³ ר"י חננאל, הגאון מלובלין – פרקי חיי ולקט מתורתו של גאון ישראל שר התורה רבי שניאור זלמן פראדקין, ירושלים [חש"ד], עמ' 198, הע' 2.

⁴⁴ רמא"ז קינסטליכער, צפונות, גליון טז, תמוז תשנ"ב, עמ' עט הע' 36.

⁴⁵ חוט המשולש, עמ' רלה; אהל לאה, הקדמה לס' כתב סופר על התורה, ד"ה והנה מסוף.

⁴⁶ חוט המשולש, עמ' רלח; אהל לאה, ד"ה ביום כ"ה.

⁴⁷ כתב סופר: דרשות ומאמרים, הוצ' מכון דעת סופר, ירושלים תשל"ב, עמ' צו-קה; כרם שלמה, קובץ צ"ח, אדר תשמ"ז, עמ' יח-כה; כתב וחתם סופר: עה"ת ודרשות, ברוקלין תשמ"ח, עמ' ק-קט.

⁴⁸ דרשות כתב סופר, הוצ' מכון חתם סופר, עמ' קמו-קנב; כתב וחתם סופר, עמ' קט-קכח.

⁴⁹ כרם שלמה, שם, בהערה.

⁵⁰ ראה להלן עמ' 183.

שהעיר כי ההספד שנשא הכת"ס לפני מיטתו של החת"ס אינו ההספד שהכין בזמנו לרעק"א, ברם ההספד שהשמיע הכת"ס בעת הקמת מצבת החת"ס, הוא זה שהיה מוכן לרעק"א, כפי שעולה מקיצור ההספד הזה שרשם הכת"ס בעצמו.⁵¹ מכאן שרק בדיקת המקורות כולם תוכל להביא למסקנות נכונות.

לאמתו של דבר הביקורת שנאמרת על פי סברה, היא בדרך כלל חלשה יותר מזו שבאה מתוך ידיעה והוכחה. רוב ההערות שהבאנו עד כה, התבססו על טענות של הסתברות וחוסר הסתברות. אך יש גם הערות שהעירו מומחים לתורת החת"ס ודרכי חייו, מתוך ידיעות ממשיות, ואלה הן חשובות ביותר לבירור האמת.

לסוג הביקורות שהועלו על סמך **ידיעות** אחרות, שייכת ההערה בשולי הסיפור הבא המופיע ב'חוט המשולש':

שמעתי כי בכל חג השבועות כאשר לכבוד יום טוב נתפאר בית אלקינו על ידי עשבים אשר ריחם נודף ואילנות שונות, ועל מקומו של זקני [החת"ס] זצ"ל בבית הכנסת נהגו לעשות כמין כילה מיוחדת מענפי אילן ומיני עשבים, ופעם אחת קרה שגבאי אחד של בית הכנסת העביר את המנהג הנ"ל ולא הניח לעשותו, וכאשר בא זקני זצ"ל לבית הכנסת בליל יום טוב וראה שנשתנה הלילה הזה מכל לילי חג השבועות, הרע לו מאוד על הגבאי ההוא ומצא הקפידה מקום לחול עליו ולא השלים שנתו, רחמנא ליצן.⁵²

על הסיפור הזה העיר רבי אברהם פולק ראב"ד בוניאד, שנחשב לאחד מטובי המומחים לחת"ס ותורתו:⁵³

לא כך היה המעשה, וח"ו לא גרם משה רבינו הסתלקות נפש מישראל וכו', אלא שבאותו יום טוב ממש נשרף דירתו של הגבאי, ואמר רבינו: 'הוא לקח ממני את ביתי, על כן גם השם יתברך לקח ממנו את ביתו'. אם כן שפך חמתו על עצים ואבנים.⁵⁴

⁵¹ הערת הרב אהרן אליעזר יואל פאשקעס, כרם שלמה, קובץ צ"ז, אייר-סיון תשמ"ז, עמ' סא. חוט המשולש, עמ' קכח-קכט.

⁵² רבי יוסף נפתלי שטרן בסוף הקדמתו לספר דרשות חת"ס כתב עליו: "לא החלטתי הערותי עד שהצטתי לפני תלמידי חכמים מביני דבר, ובראשם הכי נכבד מ"ד הג"מ אברהם סג"ל פאללאק שליט"א רבדק"ק באניהאד, ענף עץ אבות הקדושים כ"ק אביו זקני הג"מ משה סג"ל אבדק"ק באניהאד, בן זקני הג"מ יצחק זעקל סג"ל זצ"ל, תלמיד מובהק ובן משק בית מרבינו המחבר [החת"ס] זצ"ל, אשר זכרון וחייו רבינו החת"ס לא מש מפיהם כל הימים, ואהבתם ויראתם של אבותיו ורבותיו מול רבינו ירושה הם לו ונטועים בתוכו, קרא ושנה הרבה ונהירין ליה שבילי דחידושי וכתבי החת"ס".

⁵³ ר"א פולק, הערה בגליון חוט המשולש, "הסופר", קובץ תורני י"ל ע"י התאחדות תלמידי ישיבת חתן סופר, ברוקלין, גליון טז, סיון תשמ"ט, עמ' מג.

לר"א פולק היתה כנראה מסורת מדויקת יותר לגבי ההתרחשות ההיא, ועל פיה השתדל לתקן את הסיפור ב'חוט המשולש'.

את הספר 'חוט המשולש' כתב רבי שלמה סופר לאחר פטירתם של אביו רבי אברהם שמואל בנימין וולף סופר בעל 'כתב סופר' ודודו רבי שמעון סופר בעל 'מכתב סופר'. זאת שלא כביוגרפיה שכתב אחיו הגדול ממנו, ר' משה, בחיי שניהם ויכלה לעבור תחת שבת ביקורתם (נדפסה בספר שלפנינו). ברם, בעת הופעת 'חוט המשולש', עוד חיה בתו הידועה של החת"ס, מרת שמחה להמאן. נמסר כי היה לה יחס ביקורתי לספר ואמרה: "מה שכתב הרב ר' שלמה סופר רבה של בערעגסאס בספרו 'חוט המשולש' על אבא שלי, זה מלא גוזמאות".⁵⁵ הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד, החוקר הנודע של קהילות הונגריה ורביניה, טען ברוח דומה, כי מחבר ספר זה "מרבח בגוזמאות וכמה פעמים בספורי הבל".⁵⁶ כבר ראינו לעיל שהטענות על זיופים לא עמדו במבחן הביקורת, אולם נתגלו אי-דיוקים בדבריו ובמסמכיו. כדי לעמוד על דברים הנראים כאי דיוקים או כיגוזמאות של 'חוט המשולש', נערוך לדוגמא השוואה בין סיפור אחד שמקורו הראשון הוא 'אלה תולדות' שחיבר רבי יהודה ליב לאנדסברג, לבין הניסוח השני בגרמנית של רבי מיכאל הרצפלד ולבין הניסוח השלישי של 'חוט המשולש':

אלה תולדות ⁵⁷	ר"מ הרצפלד ⁵⁸	חוט המשולש ⁵⁹
פעם אחת בקשה אמו הצדקת מבנה רבינו זצ"ל שיבקר אותה בביתה בפפא"מ, כי נפשה אותה לראותו. והנה היה נפשו בספק אם עדיף מצות כבוד אם או תלמוד תורה ברבים, כי לא חפץ להורות לעצמו הלכה למעשה בדבר גדול כזה. הציע ספיקו לפני הרבנים	כאשר אמו הישישה נתקפה פעם בגעגועים אליו ורמזה לו במכתב מפראנקפורט כי ברצונה לראותו פעם נוספת, נבהל רבי משה מאוד, ונלחם בקרבו מלחמה קשה בין חובתו כלפי אמו לבין חובתו כרב ומרביץ תורה. הוא לא ראה את עצמו מוסמך להכריע בקונפליקט	פעם אחת בקשה אמו הזקינה מאתו, מאחר שלא ראתה אותו רבות בשנים וחפץ תחפוץ לראותו עוד הפעם לפני מותה, על כן יבוא לבקרה לעיר מולדתו פפד"מ. והיות כי היה נבוך אם יבטל תלמוד תורה דרבים ויקיים מצות כיבוד אם, ולא רצה להורות לעצמו, על

⁵⁵ עולמו של אבא, ירושלים תשד"מ (נתחבר על פי זכרונות הגרא"י מילר), עמ' סז. לפי האמור שם כך שמע בעצמו מפיה.

⁵⁶ לתולדות הריפורמציאן הדתית בגרמניה ובאונגריא, קאלומבוס אהי"א תש"ח, עמ' 73 הערה 30.

⁵⁷ להלן עמ' 122-123.

⁵⁸ להלן עמ' 244-245.

⁵⁹ חוט המשולש, עמ' צא, הערה שניה.

הדיינים בית דין צדק הזה, ושלח שאלה כן שאל שאילתא דא דק"ק פפא"מ, שהמה אישית אל בית הדין של יגידו ויבארו לו די-באר פראנקפורט, שפסק איך ינהג בזה. והשיבוהו, לאחר דיון מעמיק שרבי כי תלמוד תורה דרבים משה אינו חייב לצאת עדיף, ולא יסע אליה. וכן למסע לפראנקפורט. עשה, אבל שלח עבורו עשה. אבל שלח עבורו [תחתיו] את הרבני המופלג, החכם וסופר, ר' בער פרענק זצ"ל, שהיה נאמן בעדתו, כי יגיד לה את כל שאותה לדעת, וידרוש שלומה. וכאשר ביקר אותה ר' בער פרענק, **שאלה אותו**: "נוא, ר' בער, וואס מאכט מיין יונג?" [=נו, ר' בער, מה שלום הנער שלי?].

הזה, ושלח שאלה כן שאל שאילתא דא לבית דין רבא בפפד"מ, והמה יורוהו דעת תורה בזה. והשיבו לו, דתלמוד תורה דרבים עדיף. וכן עשה, ונשאר בביתו. וכדי לפייס אמו הצדקת שלח אליה איש משכיל ידוע, הרבני מ' בער פרענק ע"ה, שהוא יראה עין בעין מעמדה ויספר לה מכל אשר חפצה. כשבא ר' בער הנ"ל לשם של הבן. **אמו שאלה**: **Was macht mein Jung?** ["מה שלום הנער שלי?"].

הזה, ושלח שאלה כן שאל שאילתא דא לבית דין רבא בפפד"מ, והמה יורוהו דעת תורה בזה. והשיבו לו, דתלמוד תורה דרבים עדיף. וכן עשה, ונשאר בביתו. וכדי לפייס אמו הצדקת שלח אליה איש משכיל ידוע, הרבני מ' בער פרענק ע"ה, שהוא יראה עין בעין מעמדה ויספר לה מכל אשר חפצה. כשבא ר' בער הנ"ל לשם של הבן. **אמו שאלה**: **Was macht mein Jung?** ["מה שלום הנער שלי?"].

הזה, ושלח שאלה כן שאל שאילתא דא לבית דין רבא בפפד"מ, והמה יורוהו דעת תורה בזה. והשיבו לו, דתלמוד תורה דרבים עדיף. וכן עשה, ונשאר בביתו. וכדי לפייס אמו הצדקת שלח אליה איש משכיל ידוע, הרבני מ' בער פרענק ע"ה, שהוא יראה עין בעין מעמדה ויספר לה מכל אשר חפצה. כשבא ר' בער הנ"ל לשם של הבן. **אמו שאלה**: **Was macht mein Jung?** ["מה שלום הנער שלי?"].

בהשוואה זו ניתן לראות כיצד משתמש 'חוט המשולש' במקור שלפניו, 'אלה תולדות'. הוא שומר על סדר הדברים בצורה מדויקת למדי, אך מסגנן אותם קמעה מחדש. התיאור של 'חוט המשולש' ברובו מוסר את הדברים בעקבות קודמו, אך לבסוף הוא סוטה ממנו קלות, באופן שנותן מימד אחר לסיפור. 'אלה תולדות' כתב: **"וכאשר ביקר אותה ר' בער פרענק, שאלה אותו**: 'נוא, ר' בער, וואס מאכט מיין יונג?'". בדומה לכך כתב ר"מ הרצפלד: "ר' בער פרענק... הביא לאמא הישישה דברי התנצלות, פריסות שלום, וברכות של הבן. **אמו שאלה**: **Was macht mein Jung?** ["מה שלום הנער שלי?"]". אולם 'חוט המשולש' סיגנן זאת אחרת: **"כשבא ר' בער הנ"ל לשם וראתה אותו מרחוק, קראה אליו**: 'נוא ר' בער, וואס מאכט מיין יונג?'".

במקור הראשון של הסיפור ב'אלה תולדות', נאמר שאמו של החת"ס שאלה את שאלתה במהלך השיחה עם ר' בער, והעוקץ של הסיפור הוא, שאשה בפראנקפורט מכנה את גדול הדור, רבן של כל בני הגולה, במילים: 'מיין יונג'. כך ניסח זאת גם ר"מ הרצפלד. אולם לפי תיאורו המחודש של 'חוט המשולש' פנתה מרת ריזל בשאלתה אל ר' בער, אותו כנראה לא הכירה מעולם, וקראה כך לעברו בראותה את האיש מתקרב אליה, כך מתקבל הרושם שהיא זיהתה אותו ונקבה בשמו בטרם התודע אליה, ובכך גילתה כח מעין נבואי. בסגנונו של 'חוט

המשולש יש כאן 'הגזמה' כלשהי. לזכותו של 'חוט המשולש' ניתן לומר שאולי היו לו מקורות מידע אחרים לסיפור זה, ועל פיהם ניסח כפי שניסח. הסתמכות על מקור שני ולא על מקור ראשון קיימת בודאי בסיפור הבא על לידת החת"ס, שמקורו הראשון, המתון, נמצא אצל אחיו רבי משה שרייבר, והנוסח השני, המופלא יותר ומאוחר יותר, ב'אלה תולדות', ורק בעקבותיו הוא מופיע כך ביחוט המשולש:

חוט המשולש ⁶²	אלה תולדות ⁶¹	ר' משה שרייבר ⁶⁰
<p>ותהר ותלד בן ביום ז' תשרי שנת תקכ"ג עש"ק סמוך להכנסת כלה. ויהי בעת כרעה ללדת והיא שלחה אל הרב מרא דאתרא ה"ה הגאון האמיתי ר' אביש חסיד זצ"ל, ונפשה בשאלתה ועמה בקשתה כי יצוה שימתינו בבהכ"נ בקבלת שבת עד לדתה לבל יחולל ש"ק בלדתה. והגאון החסיד האב"ד שעה לבקשתה, באמרו ברוח קדשו כי ראוי להמתין, כי הבן היולד להאשה זאת יאיר עיני חכמים בתורתו ויושיע את ישראל בתפלתו.</p>	<p>גם טרם יצא מרחם אמו, אמר עליו הגאון האמיתי, מופת הדור, מו"ה אברהם אביש, אב"ד ק"ק פפא"מ זצ"ל, אשר שמו וזכרו יהיה לאות ולמופת בישראל! בערב שבת קודם תפלת המנחה כרעה ללדת... יראה פן יחלל השבת עבודה. ותשלח להרב הגאון הנזכר, אב"ד דשם, ותבקש ממנו כי יצוה להמתין מלקבל שבת בבית הכנסת עד לדתה. הרב הגאון שעה לבקשתה, וכן צוה לעשות כן. ואמר ברוח קדשו, כי הבן הנולד לאשה הצדקת הזאת יושיע את ישראל בתפלתו, ויאיר עיני חכמים בתורתו, ובו יברך ישראל!</p>	<p>בשנת ה' תקכ"ג, באחד מערבי השבתות סמוך לכניסת השבת, ראה במקום ההוא רבי משה סופר לראשונה את אור העולם. היה זה סמוך כל כך לשבת, עד שבשעת הלידה היו צריכים להמתין עם התחלת תפילת ערבית, ובאופן בלתי מודע אמרה המילדת את המילים הכמעט נבואיות: "העולם ממתין על הנער".</p>

⁶⁰ להלן עמ' 56.

⁶¹ להלן עמ' 95.

⁶² חוט המשולש, עמ' יב.

לפי הנוסח הראשון של רבי משה שרייבר, היו 'צריכים להמתין עם התחלת תפילת ערבית', כאילו היתה זו הנהגה קבועה בקהילת פפד"מ במקרה של יולדת העומדת על סף לידתה, ואילו לפי 'אלה תולדות' ואחריו 'חוט המשולש' היתה המתנה זו תוצאת בקשה יוצאת דופן של אם החת"ס. והבדל נוסף: לפי ר"מ שרייבר אמרה המילדת את המלים הכמעט נבואיות: "העולם ממתין על הנער". ואילו לפי 'אלה תולדות' ו'חוט המשולש' היה זה רוח הקודש של רבה של פראנקפורט, אשר חזה בדיקנות כי רבן של ישראל יוצא לאויר העולם. איזה נוסח אמין יותר? לא בידינו להכריע.

ניתן רק להוסיף כי רבי שמעון סופר בעל 'מכתב סופר' מתאר בתולדות אביו החת"ס את ההדרן המופלא שהשמיע החת"ס בגיל שבע שעורר התפעלות עצומה בקרב למדני פפד"מ, ובעקבות זאת אבי החת"ס רבי שמואל סופר "שמר את הדבר אשר הגיד לו הגאון מהור"ר אביש החסיד זצוק"ל הנ"ל לאמר: 'לאט לי אל הנער, כי יעמוד לנס עמים בקרב הימים'".⁶³ אולם בדברי ר' שמעון סופר בחלק שנוטר לפנינו מתיאור ילדות החת"ס אין מידע מתי אמו ר' אברהם אביש דברים אלה, אם בהיות החת"ס עדיין עובר במעי אמו או בהיותו כבר נער קטן ומבריק.

עוד מסורת יש בפי רבי שמעון סידאן בעל 'שבט שמעון' תלמיד החת"ס המספר: "רבנו משה סופר היה... קדוש מרחם. בקטנותו הראה קדושה יתירה, ואז יצא שמו בק"ק פרנקפורט, וכולם אמרו עליו: 'זה הקטן גדול יהיה'".⁶⁴ לפי גירסה דומה לשל 'חוט המשולש', אותה רשם רבי שלמה אלכסנדר סופר, כך היו פני הדברים: "בעת לדתה, שלחה אמו הצדיקת המפורסמת מרת ריזל ע"ה להגאון החסיד האב"ד מהור"ר אברהם אבוש זצ"ל להמתין בבית הכנסת בקבלת שבת, לבל יחולל שבת קודש בלדתה, והגאון הנ"ל המתין באמרו: 'ראוי להמתין – די וועלט ווארטעט אויף איהם'" (העולם מחכה לו).⁶⁵

שמועה נוספת הנציח רבי יצחק ווייס אב"ד וורבוי: "שמעתי שהגה"ק רבן של ישראל מו"ה אביש חסיד זי"ע אבדק"ק פפד"מ לקח מרנא הח"ס ז"ל בהיותו ילד על ידיו הקדושות, ועשה עמו הקפות בשמחת תורה, תמורת ליקח ספר תורה בידו ולהקיף, כי אמר שהילד הלזה יהיה שר התורה וספר תורה".⁶⁶ שמועה אחרונה זו בודאי בטעות יסודה, כי בפפד"מ בימי רבי אברהם אביש לא נהגו לעשות הקפות בבית הכנסת בשמחת תורה, לא בלילה ולא ביום.⁶⁷ לסיכום, בידינו כמה גירסאות לגבי זהותו של מי שחזה גדולות לחת"ס ומועד החזון.

⁶³ להלן עמ' 33.

⁶⁴ להלן עמ' 288.

⁶⁵ מובא בהקדמת רי"נ שטרן לדרשות חת"ס, פרק 'ימי הנעורים של רבינו המחבר', הערה שניה.

⁶⁶ רי"י ווייס, אלף כתב, בני ברק תשנ"ו, עמ' קכו-קכז.

⁶⁷ רש"י גיגר, דברי קהלת, פפד"מ תרכ"ב, עמ' 340.

- א. רבי משה שרייבר: המילדת שלו סמוך ללידתו.
- ב. רבי שמעון סידן: כל בני פפד"מ בקטנותו.
- ג. רבי שמעון סופר: רבי אברהם אביש במועד בלתי ידוע.
- ד. אלה תולדות, חוט המשולש ורש"א סופר: רבי אברהם אביש סמוך ללידתו.
- ה. רבי יצחק ווייס: רבי אברהם אביש בהקפות שמחת תורה.

כאמור חלק גדול מהעובדות והסיפורים ב'חוט המשולש' פורסמו לפני רבי שלמה סופר על ידי אחרים, ולדברי בן דודו רבי שלמה אלכסנדרי סופר (בן רבי שמעון סופר בעל 'מכתב סופר'), היה מן הראוי לציין את המקורות מהם נטל את המידע שבידו. הוא המחיש את הצורך הזה לאורו של פרט אחד ב'חוט המשולש' בענין מנהגו של החת"ס: "כמדומה שלא קרא קריאת שמע בתפילין של רבינו תם, מחשש קריאת שמע בלא תפילין".⁶⁸ המקור לידיעה זו הוא במנהגי החת"ס שנרשמו לראשונה בספר 'ליקוטי חבר בן חיים': "אחר הלימוד פשט תפילין רש"י ולבש תפילין רבינו תם, וגמר תפלותיו בהם. ושמעתי כי לא קרא בהן קריאת שמע, מחשש הקורא קריאת שמע בלא תפילין".⁶⁹

על השימוש במקור זה בלא לציין התאונן ר' שלמה אלכסנדרי: "ראיתי לאאמ"ו מאוה"ג [ה'מכתב סופר'] זצ"ל שכל מנהגיו על פי ק"ז חת"ס זצ"ל, וכן ראיתי לגיסי הגה"ח מהור"ר עקיבא קארניצר זצ"ל... שאמרו קריאת שמע בתפילין של רבינו תם, ודלא כהגאון 'ליקוטי חבר בן חיים' שמביא שהוגד לו שלא קרא קריאת שמע בתפילין של רבינו תם, ואחריו נגררו כותבי מנהגי חת"ס, ואינם מזכירים שמעם לקחו הדברים, וכותב כאדם הכותב מעצמו. והקורא לתומו את זה ואת זה, יחשוב שזה שתי עדויות, וראוי היה להעד המעיד מפי עד, שיכתוב: 'דבר זה לקחתי משם'. הלא דברים כאלו ילמדו מנייהו להלכתא ויתלו באילן גדולי".⁷⁰

בעל 'חוט המשולש' לא הסתיר את העובדה שמנהגי החת"ס המובאים בספרו יש להם זיקה למקור הזה, אך הבהיר כי הרחיב את היריעה והוסיף פרטים. בהקדמתו למהדורה הראשונה של ספרו הודיע בפה מלא: "גדול אחד מתלמידי זקני ז"ל לקט לקוטים יקרים ומנהגיו, אבל קצר מאוד באמרים, ואני אמרתי לבוא בארוכה". עם זאת התנצל בהקדמתו ש"לא הספיק לי הזמן כנצרך ולא יכולתי להוציא מחשבתי מכח אל הפועל לעשות הדבר בשלימות". חוסר השלמות מתבטא גם בהיעדר ציון שיטתי ומדויק של מקור כל סיפור ומנהג. הטענה על היעדר מקורות כבר נשמעה על ספר הי"ד החזקה של הרמב"ם, ובין אלה שהשמיעה נמנה גם רבינו החת"ס.⁷¹ את הבעיה הזו ניסו לפתור נושאי

⁶⁸ חוט המשולש, עמ' קמח.

⁶⁹ להלן עמ' 187.

⁷⁰ רש"א סופר, באר מרים: הקדמה למכתב סופר, ח"א, ירושלים תשי"ב, עמ' ה טור ב.

⁷¹ בסוף ספר השירים של החת"ס 'שירת משה' כתב החת"ס פתגמים אחדים, אלה פורסמו ב"צפונות", רבעון תורני, גליון ה', תשרי תשי"ג, עמ' קא. בין היתר כתב שם החת"ס:

כליו של הרמב"ם, על ידי ציון מקורות רבים ככל האפשר. דבר דומה ניתן לעשות גם בספר 'חוט המשולש', וצעד ראשון בכיוון זה יש בספר שלפנינו. למרות אותן הערות ביקורתיות על ספרי רבי שלמה סופר, הם ימשיכו לתפוס מקום בכותל המזרח של הספרים אודות החת"ס. ברם, הביקורת נותנת לנו דחיפה לחפש את הידיעות השונות על החת"ס, ובכללן את המקורות ששימשו את 'חוט המשולש' עצמו. החיפוש אחר תולדות החת"ס, הוא שהניב בסופו של דבר את הכרך שלפנינו. כרך שרובו ככולו לקט זכרונות ומסורות על החת"ס, אשר נכתבו בידי תלמידי החת"ס שהכירוהו אישית, וכן בידי תלמידיהם או בני משפחתו ואחרים ששאבו את ידיעותיהם מפי אלה שהכירוהו.

חלק מהחומר שלפנינו היה למראה עיני רבי שלמה סופר בכתבו את 'חוט המשולש'. מתוך הכרך שלפנינו נוכל ללמוד פרטים רבים על החת"ס שאינם מופיעים ב'חוט המשולש', ולבדוק נוסחים קודמים ועדויות מכלי ראשון על מאורעות החת"ס, שהיו ידועים לנו עד כה בגירסתו של 'חוט המשולש' בלבד. למען האמת, אי-דיוקים נפלו בכל המקורות האלה, ולא תמיד נוכל להכריע ביניהם ולשפוט איזהו המהימן ביותר; ;

פרקי הספר שלפנינו הם יצירותיהם של האישים הבאים :

- רבי שמעון סופר בעל 'מכתב סופר'. פרשבורג ת"ר.
- רבי משה שרייבר בן ה'כתב סופר'. מגנצא תרכ"א.
- רבי שמואל עהרנפלד בעל 'חתן סופר'. אונגוואר תרל"ד.
- רבי יהודה ליב לאנדסברג. פרשבורג תרל"ו.
- רבי חזקיה פייבל פלויט בעל 'ליקוטי חבר בן חיים'. פרשבורג תרל"ח, מונקאטש תרל"ט, פרשבורג תר"ם ומונקאטש תרמ"ג.
- רבי מיכאל הרצפלד. ווינה תרל"ט.
- רבי שמעון סידאן בעל 'שבט שמעון'. פרשבורג תרמ"ד.
- רבי יעקב הירש יעב"ץ הלוי בעל 'מור דרור'. ווינה תרנ"ב.
- רבי יהודה גרינוואלד בעל 'זכרון יהודה'. סאטמאר תרס"ח.
- רבי בנימין וולף פאפנהיים. פראנקפורט דמיין תרצ"ב.
- רבי משה המבורגר. באזל תשי"ג-תשט"ז.
- רבי טוביה יהודה טוביומי. פרשבורג תרצ"ה-תרצ"ז.
- רבי מאיר שפירא מלובלין. שטראסבורג תרפ"ה.

"שגיאות מי יבין מינסתרות ניקני - ראשי תיבות: מימ"ן - על ידי שהסתיר טעמיו רבו שגיאות. עיין תשובות הרא"ש כלל ל"א סי' ט', ביאר היטיב כל זאת". - בתשובת הרא"ש שהזכיר החת"ס כתוב לאמור: "טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ז"ל ואינן בקיאים בגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, טועין להתיר האסור ולאסור את המותר, כי לא עשה כשאר המחברים שהביאו ראיות לדבריהם... אבל הוא כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראייה, וכל הקורא בו סבור שמבין בו ואינו כן, שאם אינו בקי בגמרא אין מבין דבר לאשורו ולאמתו, ויכשל בדין ובהוראה". כעין זה כתב הרא"ש גם בכלל ק' סי' ב'. ועי' שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' צ"ג; הקדמת מהרש"ל לים של שלמה עמ"ס חולין; איגרת הצמח צדק מליובאוויטש, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, ח"ג, סוף פ"ג; מכתבים ומאמרים מהגרא"מ שך, בני ברק תשמ"ח, ח"ג, עמ' קג.

קיבוצם של כל אלה לאכסניה אחת הוא חידוש כשלעצמו. יש מתיאורי החת"ס שלא היה קיומם ידוע כלל לציבור הרחב, וחלק לא היה מוכר אפילו לגדולי המתעסקים בתורת החת"ס וחוקרי תולדותיו. אחד המקורות החשובים שנעלמו מן העין במשך דורות, הוא הפירסום הראשון של תולדות החת"ס, שהופיע כעשרים שנה אחר הסתלקותו, ונכתב בגרמנית בידי רבי משה שרייבר בן ה'כתב סופר'. כיוצא בה היא הביוגרפיה הגרמנית של רבי מיכאל הרצפלד, שהופיעה כחוברת בשפה הגרמנית במלאות ארבעים שנה לפטירת החת"ס.

כנספח לכל אלה הוספתי מסמך נדיר שגם הוא היה קיים עד כה רק בשפה הגרמנית, והיא דרשת ה'כתב סופר' לשבת הגדול שנת תר"ח. נושא דרשה זו אינו אישיותו של החת"ס, אבל יש בה מסממני דרכו הציבורית שאותה נשא ברמה בנו הגדול בעת מבחן קשה לקהילת פרשבורג.

לכל אחת מהיצירות שלפנינו הקדמתי דברי מבוא וצירפתי הערות שוליים. השתדלתי לקצר בהערות גם במקום שיש מקום להרחיב את היריעה, זאת משום שהארכתי בכמה וכמה מהדברים הללו בחיבורים על החת"ס אשר עמי בכתובים. יזכני ה' לפרסם בבוא העת.

בספר שלפנינו מופיעים זכרונות אבי הר"ר משה המבורגר ז"ל, בן בתו של הגרבש"ז שפיצר חתן החת"ס. זכרונות אלה שנקטעו באמצע כתיבתם מביאים כמה מסורות משפחתיות בלתי ידועות על החת"ס, וכן תיאורים ממקור ראשון על חיי חתנו רבי בנימין שלמה זלמן שפיצר בעל 'תיקון שלמה' אב"ד הקהילה החרדית 'עדת ישראל' ('שיפשו'ל') בווינה. פרק זכרונותיו של אבי נדפס כאן כפי שמצאתיו בין כתביו, כולל אותם פרטים על משפחתו שאינם קשורים בחת"ס, לכבודם של אבי ז"ל וסבו הנערץ עליו ביותר רבי בנימין שלמה זלמן שפיצר זצ"ל שנפטר היום לפני מאה שנים, בכ"ו בכסליו נר שני של חנוכה תרנ"ד. תהא דרכם הסלולה מהדורות הקודמים נר לרגלינו.

בעזה"י, בני ברק נר שני של חנוכה תשנ"ד

בנימין שלמה המבורגר